

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА

З нагоди 15-річчя
КАФЕДРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

МАТЕРІАЛИ

міжнародної науково-практичної
конференції

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ: МОВА, ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА

Львів, 16 березня 2016

Сучасна українська нація: мова, історія, культура [Текст] : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 16 березня 2016 року з нагоди 15-річчя кафедри українознавства / Наукові редактори : проф. Чоп'як В. В., проф. Магльований А. В. – Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2016. – 471 с.

Наукова рада:

д-р філол. наук, професор, академік Академії наук вищої школи України Володимир Качкан;	д-р філос. наук, професор Ігор Держко;
д-р мистецтвознавства, професор Віолетта Дутчак;	д-р філол. наук, професор Роман Голод;
д-р філол. наук, професор Ірина Колесникова;	д-р істор. наук, професор Дмитро Білий;
д-р філол. наук, професор Валентина Сімонок;	д-р філол. наук, професор Наталія Руснак;
д-р філол. наук, професор Ірина Кочан;	д-р філол. наук, доцент Ірина Фаріон;
д-р істор. наук, доцент Андрій Крицьков;	д-р філол. наук, професор Ганна Віват;
д-р пед. наук, професор Володимир Мельничайко;	д-р істор. наук, доцент Галина Саган;
д-р пед. наук, професор Григорій Васянович;	д-р істор. наук, професор Ігор Срібняк;
д-р філол. наук, професор Світлана Шабат-Савка;	д-р істор. наук, професор Олексій Сухий;
д-р філол. наук, професор Михайло Вінтонів;	д-р філос. наук, професор Володимир Таран;
д-р філос. наук, професор Ірина Утюж;	д-р істор. наук, професор Артур Маргулов;
	д-р наук із соціальних комунікацій, професор Ігор Павлюк

Редакційна рада:

канд. філол. наук, доцент Тетяна Єщенко (відповідальний редактор);
канд. філол. наук, доцент Надія Черкес;
канд. істор. наук, доцент Наталія Божко;
Doctor Of Sciences Ігор Ходак;
канд. філол. наук Тетяна Сушкевич;
канд. істор. наук Наталя Гірна;
канд. істор. наук Віра Мельник.

У збірнику розміщено матеріали учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасна українська нація: мова, історія, культура». Подано розвідки, в яких проаналізовано феномен українства у світі, образ України у культурі та мистецтві, державну мову як предмет в національних навчальних закладах України, українознавство у площині політики і філософії держави; розглянуто нові інтелектуально-культурні генерації та їх роль у національно-духовному поступі України, українську національну ідею і християнство, сучасні інтерпретації народної культури українців, колективну пам'ять і національну ідентичність, мову як основу безпеки української нації; визначено роль творчої інтелігенції України в період системних змін 1985 – 2015 рр.; запропоновано шляхи дослідження, збереження та популяризації культурно-мистецької спадщини України.

Для науковців у галузі українознавства, істориків, культурологів, філологів.

The collection contains materials of participants of International scientific-practical conference «Modern Ukrainian nation, language, history and culture.»

There are analyzed explorations about the phenomenon of Ukrainians in the world, the image of Ukraine in culture and art, the state language as a subject in national educational institutions of Ukraine, Ukrainian studies in the plane of politics and philosophy of the state; there are considered new intellectual and cultural generations and their role in the national and spiritual progress of Ukraine, the Ukrainian national idea and Christianity, modern interpretation of Ukrainian folk culture, collective memory and national identity, language as the basis of security Ukrainian nation; it is determined the role of intellectuals of Ukraine during the system changes 1985 - 2015 years; there are suggested the ways of research, preservation and promotion of cultural and artistic heritage of Ukraine.

For researchers in the field of Ukrainian studies historians, culture experts, philologists.

*Автори несуть повну відповідальність за грамотність поданих текстів, точність наведених фактів, цитат, покликань, статистичних даних, власних імен, оформлення бібліографії
Редакційна рада має право на скорочення матеріалів*

Затверджено Вченою радою Львівського національного
медичного університету імені Данила Галицького
(протокол № 1 від 05.02.2016 року)

ЗМІСТ

Вітальне слово ректора	10
Передмова	11

МОВА

Національно-мовна картина світу і культурно-текстова комунікація

Бачишина Ольга Часо-просторове зміщення в українській химерній прозі	12
Гончарук Лариса Відображення українсько-російських мовних контактів у «Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст.» та «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.»	13
Грачова Аліна Символ як показник духовного розвитку людства (на матеріалі українського та італійського фольклору)	20
Гримашевич Галина Статус прислівника в сучасному мовознавстві: традиції та модерн	21
Дидик-Меуш Ганна Здоров'я фізичне і духовне: до мовного портрету людини у львівських пам'ятках XVI – XVII ст.	23
Ещенко Тетяна До питання про етнологію тексту: символ «козак» у мовній картині світу українців	26
Зубець Наталя Облігаторність в українському спілкувальному етикеті	29
Калінська Оксана Мовні маніпуляції як способи впливу на поведінку людини	31
Козелко Ірина Культура мови на сторінках часописів «Рідна мова», «Наша культура»	32
Конопленко Наталя Змістово-логічна роль парцелятивів у композиційному структуруванні тексту	33
Крижок Олена Тваринний світ у контексті сучасної лінгвістики	36
Кушмет-Бодаммер Марія Назви місць для утримання свійських птахів (на матеріалі східноєвропейських говірок)	38
Лук'янчук Ірина До психологічних особливостей українського світогляду	40
Мельничайко Володимир, Криський Мирослава Стилізація під старовину в романі І. Білика «Меч Арея»	40
Микитюк Оксана Індивідуально-авторські кольоролексеми Дмитра Донцова в аспекті антитези	46
Олійник Еліна Функціонування з'ясувальних конструкцій мовленнєвої діяльності в публіцистиці	49
Руснак Наталя, Руснак Юлія Релікти світоглядних систем у буковинському веселлі	51
Сімович Оксана Символи в українській мові: репрезентація в тауматичних та спеціальних словниках	54
Сімонок Валентина Мова як спеціальна система організації людського досвіду	56
Сніжко Наталя Історія українського мовомислення в інтегрально-ідеографічному вимірі	59
Фаріон Ірина Мовосвіт Миколи Лисенка крізь призму його лексики.	61
Хобзей Наталя Структура діалектного словника: ілюстрація	64
Чура Анна Ключові терміни старослов'янської суспільно-політичної лексики: етимологічний дискурс	67
Шабат-Савка Світлана Етномарковані конструкції як засоби вербалізації комунікативних інтенцій мовця	70
Юносова Валентина Проблема класифікації лексичних синонімів у сучасній лінгвістиці	72

Державна мова як предмет у національних навчальних закладах України

Александрова Валентина Методична розробка засідання тематичного гуртка з української мови «Шанувальники української фразеології» для учнів старших класів	75
Анучина Любов, Грицаненко Валентин Вища школа сучасної України	79
Бабай Людмила Роль української мови в професійній діяльності	81
Бабій Ірина Виховання національної свідомості у студентів вищої школи в процесі рідномовної підготовки	83
Варнавська Інна Кейс-метод у формуванні комунікативної компетентності студентів спортивного напрямку на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням)	85
Вдович Світлана Роль мови в естетичному розвитку майбутнього фахівця	88
Головата Лариса Застосування інтерактивних технологій у процесі навчання української мови (за професійним спрямуванням)	91
Гончарук Валентина Підготовка студентів-філологів до пошуково-дослідницької експедиційної діяльності	93
Дружененко Раїса Формування комунікативно-прагматичної компетентності майбутнього вчителя української мови і літератури на синтаксичній основі	95
Кінах Галина Вивчення на уроках української мови в ПТНЗ лексики з використанням інтерактивних та інформаційно-комунікаційних технологій	97
Козловська Лариса Мовно-професійна модель освіти в економічному університеті	100
Колеснікова Ірина Лінгворекламистика: нотатки про новий спецкурс для студентів ВНЗ України	102
Лещенко Тетяна, Шарбенко Тетяна, Юфименко Вікторія Інноваційні технології викладання української мови за професійним спрямуванням у ВДНЗ України «Українська медична стоматологічна академія» (м. Полтава)	104

обставини, формою переживання навколишньої дійсності. До того в Україні можна виокремити кілька відносно самостійних етнічних типів, зосереджених у конкретних регіонах: у Закарпатті, Галичині, на Буковині та ін. Етнічний характер мешканців кожного з цих регіонів формувався під впливом різних соціально-історичних, політичних, культурних, релігійних, мовних, соціально-психологічних та інших умов. Тому процес формування цілісного українського національного характеру ще далекий від свого завершення.

Література

1. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. - К., 1992.
2. Етнопсихологія / Л. Орбан, В. Хруц, В. Ларіонова та ін. - Івано-Франківськ, 1994.
3. Шлемкевич М. Забутена українська людина. - К., 1992
4. Швецова А.В. Національний характер як феномен культури. - Сімферополь, 1999.

УДК 811.161.2'276.6:34

СТИЛІЗАЦІЯ ПІД СТАРОВИНУ В РОМАНІ І. БІЛИКА «МЕЧ АРЕЯ»

Володимир Мельничайко,

доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови і методики її навчання
Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

Мирослава Криській,

кандидат педагогічних наук кафедри української мови і методики її навчання
Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

У статті розглядається питання про те, якими мовними засобами скористався І. Білик у романі «Меч Арея», щоб, не порушуючи принципу доступності тексту для читачів, надати йому колориту давно минулих часів. Для цього автором знадобилися історизми, архаїзми та похідні від них, в тому числі й авторські неологізми. Приклади стилізації під старовину представляють усі рівні мовної структури – лексичний, фонетичний, морфемний, граматичний, матеріал для діахронічного зіставлення з сучасною літературною мовою – давньоруські і староукраїнські тексти, просторічні та діалектні висловлювання, окремі явища інших слов'янських мов.

Ключові слова: архаїзація, стилізація, діахронічний аналіз, структура слова, словотвір.

The article deals with the linguistic means used by Ivan Bilyk in his novel «Ares' Sword» to give it a flavour of bygone times without violating the principle of text intelligibility to readers. The author uses historicisms, archaisms and their derivatives, including author's neologisms. The examples of antique stylization represent all levels of language structure (lexical, phonetic, morphemic, and grammatical levels), material for a diachronic comparison with the modern literary language (Old Russian and Old Ukrainian texts), vernacular and dialectal expressions, and separate phenomena of other Slavic languages.

Keywords: archaization, stylization, diachronic analysis, word structure, word formation.

Актуальність теми. Автор літературного твору пише не тільки «в пориві натхнення», не тільки для власного задоволення. Він керується конкретним творчим мотивом, комунікативним завданням донести свої думки до читача, переконати в обґрунтованості власних поглядів і переконань, зробити своїм співрозмовником і одноступнем. Для цього текст твору має бути доступним і зрозумілим. Це стосується і творів на історичні теми, події в яких відбувалися в більш чи менш віддаленому минулому, що створює додаткові труднощі. Час, відтворений у романі «Меч Арея» – кінець IV – середина V ст. н.е. – належить до тих бурхливих епох, коли історичні події межують з істеричними вчинками можновладців, племена і народи покидають насиджені території і захоплюють нові, занепадають колись могутні імперії і на їх руїнах виростають інші, щоб невдовзі зазнати такої ж долі. Це була доба одного з найбільших завойовників Аттіли, що підкорив більшу частину Європи, суттєво вплинувши на подальший хід історії, підірвавши основи, здавалось би, непереможної Римської імперії.

У працях, що стосуються подій того часу, стверджується, хоч і не дуже обґрунтовано, що орди гунів прийшли із далеких степів Азії. На своєму шляху вони, за будь-яких умов, не могли обминути територію сучасної України. Проте ніяких слідів гунів в Україні не виявлено. Як так могло статися? Ще більшою загадкою є те, куди поділися гунни після смерті Аттіли у 453 чи 454 році і розпаду його імперії. Усі намагання істориків та археологів відшукати хоч якісь реальні сліди перебування цих азійських орд в Європі закінчилися безрезультатно. Так ось: прийшли з нізвідки, пішли в нікуди.

Це не могло не викликати сумнівів у правильності офіційної версії щодо сутності гунів і, очевидно, вплинуло на вибір І. Біликом теми його роману та спонукало до власних пошуків істини.

Судячи зі статті «Аксіоми недоведених традицій», доданої до тексту роману в ролі своєрідної післямови, автор дуже ґрунтовно опрацював багато історичних документів, хронік, у яких наведено матеріали, що стосуються епохи Аттіли, територій, якими володіли гунни, і розташованих там найважливіших міст. І ніде не натрапив на те, що самі мешканці цих територій називали себе гунами. Натомість сказано, що жили вони навколо Дніпра і далі на захід до Рейну та Ельби, що є у них свій метрополіс (столиця). Гунагардом називають Київську Русь, а центром його Кіенуборг або Хівен. Згадуючи гунів, автори хронік фіксують, що розмовляють вони «скіфською» мовою. Часто не тільки скіфи та гунни, але й слов'яни та руси сприймаються як синоніми.

Усе це дозволило І. Білику виробити власний підхід до проблеми походження гунів. За його художньою версією, гуни – не самоназва народу. «Вандалами і гунами лишилися в історії ті, хто ще не вмів у пишних трактатах і хроніках описати справжній хід подій і справжню вартість вождів та народів» (с. 432 – післямова). Так називали «цивілізовані» греки і римляни своїх ворогів, чіпляючи на саму пам'ять про них ярлики жорстоких дикунів-головорізів. Насправді, ті, кого називали гунами, не пришльоді з Забайкалля чи Монголії, вони споконвіку жили на наших землях. Це наші предки, слов'яни, що пізніше стали називатися русичами. Скіфи, гуни, сармати, слов'яни, русичі – один народ. Аттіла ж – це вождь могутнього об'єднання слов'янських племен, яким належали величезні простори північного Причорномор'я від Волги до Рейну з прилеглими до них територіями. Центром їх володінь був Київ, заснований на кількасот років раніше, ніж це прийнято вважати (офіційне святкування 1500-річчя нашої столиці відбулося 1982 року). А саме ім'я вождя «гунів» – це перекинуте прізвище Гатило, на походження якого у Білика теж є своя версія.

У цитованій щойно статті автора «Аксиоми недоведених традицій», яка виконує роль коментаря до основного тексту твору, наведено чимало висловлювань істориків, зіставлень фактів, логічно побудованих міркувань на підтримку цього припущення. Але докази ці непрямі, опосередковані, тому їх також можна віднести до розряду недоведених. Зрештою, І. Білик писав не науковий трактат, а художній твір, у письменника є право на творчий домисел, на свою «художню правду». У певному розумінні роман «Меч Арея» можна навіть вважати науково-фантастичним твором, тільки не на технологічну, астрономічну чи біологічну (як більшість творів такого жанру), а на історичну тему, який висвітлює уявлення про давно минулі часи.

Версія І. Білика – не просто авторська видумка. Вона має реальну основу: відомі непоодинокі факти, коли один і той же народ називали по-різному. Італія у поляків – *Влохи*, а Китай – *Хіна*. Німеччина у росіян – *Германія*, а в самих німців – *Дойчлянд*. Навіть в одній мові назви одного народу можуть співіснувати як синоніми: для нас мадяри, венгри, угорці – один народ.

Оскільки, як відомо, наука доводить, а мистецтво, в тому числі література, показує, перед автором стояло подвійне завдання: логічно обґрунтувати свою концепцію, переконати читачів у ймовірності такого розвитку подій і разом з тим увести читача в атмосферу епохи, дати відчуття почуття, думки, прагнення людей тих далеких часів. Шлях до цього – ефективне використання виражальних можливостей засобів мови.

Розуміється, в жодному художньому творі на історичну тему автор не може обійтися без показу реалій тодішнього життя, а отже, і без слів, що їх називають, – і відповідних коментарів щодо їхньої семантики.

Персонажі будь-якого твору живуть у конкретному середовищі, без опису якого їхні дії неможливо ні показати, ні усвідомити. Тому кожен автор у своїх текстах використовує лексеми, що називають реалії цього середовища. І, оскільки ці реалії з часом змінюються, деякі слова виходять з ужитку, перестають бути усім зрозумілими. За сотні і тисячі років таких застарілих слів набирається багато, і автори творів на історичні теми неодмінно їх використовують.

Широко представлені вони і в романі «Меч Арея». У тексті твору ніби мимохідь вкраплені відомості про племена, які ввійшли до полянського об'єднання, – сіврів, деревлян, лужан, що «носяться (одягаються) вони не так», про те, що в кожного є свої звичаї та обряди (наприклад, при похороні померлого), про відмінності у їхніх говірках (у словах *лось, лись, лусь; тризна, тирзна, терзання*). Висвітлення подій, що відбуваються у творі, пов'язані з розповідями про особливості життя різних народів, різних верств суспільства. Тому тут широко представлені назви різних прошарків населення (*боляри, можі, роби, смерди, челядники, вогнищани*), звань і титулів (*князь, конунг, тивун, сол*), військового спорядження (*сулиця, тула, меч, шолом, кольчуга*), приміщень (*хором, терем, кліть, медуниця*), одягу (*ногавиці, плахта, гунька, клубук*) та інших суттєвих ознак епохи. Більшість з них відійшли у минуле разом з позначуваними ними реаліями.

Такі слова використовують автори будь-яких (а не тільки художніх) творів на історичні теми. Але це тільки зовнішні ознаки часу. Художній твір має завданням не лише розказати про щось, а й створити уявлення про людей, які діють за цих обставин, про їхнє світосприймання, цілі і прагнення, моральні засади тощо. Адже література показує світ в образах, і необхідно, щоб вони були переконливими. Цьому слугують описи вірувань і звичаїв людей зображуваної епохи. І це теж засоби архайзації тексту.

У романі «Меч Арея» таких фрагментів багато: розгорнуті описи певних ритуальних дійств (похорон покійника, весільний обряд, складання клятви, «якої ще ніхто не наважувався переступити» – клятви на землі), звичаї у якомусь середовищі (прийом у товариство «косаків», обрання кошового), принагідні згадки про зачіски *лугарів* з вузьким пасмом «оселедця», про стрижку «*під макотер*». Наведено досить повний перелік богів, яким поклонялися і ласки яких намагалися запобігти наші предки (з вказівкою на «сферу повноважень» багатьох з них). Тут і «*білий бог Дажбог, що зветься Сонцем*», і батько його Соварог, який «*править небом і землею*», і Земля-матір, яку ще «*називають Ладою, бо дає лад усьому*», і Перун, котрий мече блискавки, і весняний Ярило, а також Світовид, Сімаргл, Морана, «*котра відбирає в чоловіка життя*», Цур з Пеком, що «*живуть у вогні земному і підземному*», русалі, водяники, лісовики і домовики, упирі та вовкулаки, добрі кумири, що сприяли їй у всьому допомагали людям, і злі духи, які намагалися їм напакостити. І всіх їх потрібно було задобрювати жертвами, щоб убезпечити себе від неприємностей. Тому й побутував звичай кидати у вогнище, як жертву, шматочки їжі, просити божого благословення перед дорогою. Традиція, що впродовж віків зберігається на нашій землі, – зустрічати гостей у святково вишиваному одязі, з хлібом-сіллю. Ознакою часу була і несхитна віра людей у ворожіння, якими займалися жінки-*віщунки* чи

відьми (до речі, дуже позитивного значення слово, похідне від *відати*, тобто *знати*, – *та, що знає*). Волею автора перенесено у далеке минуле звичай козацьких часів: давати новоприйнятим у товариства прізвиська (саме так княжич Богдан за свою небуденну силу і незвичайну вправність володіти окованою залізом тяжкою довбнею був названий *Гатилом*), і голити голови, залишаючи лише вузьке пасмо волосся – *оселедець*.

Наші далекі предки були переконані, що люди мусять помирати, бо «якби не вмирали, то земля зважніла б і провалилася в прірву», що небіжчик має пробути у світлиці 3 дні, щоб встигнути попрощатися з Цуром, зі своїм домовиком і з усіма тими, що «*стережуть хату, і вогонь й теплий дух людський узимку*». Похорон покійника супроводжувався традиційним оплакуванням – *терзанням*. Жінки-терзальниці «*мають витирати сльози полотками*» і класти їх у човен, «*бо в ірію нема води*», а небіжчик на прощання «*частував терзальників*».

З глибини віків, разом з віруванням, прийшли до нас і забобони. Поняття «наврочено» існує і досі. Чорний кіт продовжує віщувати неприємності, а постукування по дереву чи спльовування через ліве плече допомагає уникнути їх. З далеких часів дійшли і цілком позитивні звичай зустрічати гостей хлібом-сіллю, присісти перед дорогою, новорічні побажання і ювілейні поздоровлення.

Специфіку такого сприймання світу і життя в романі передано не описово, розповіддю про них, а «зсередини» – через мислення персонажів, що, як відомо, здійснюється в слові. тому в подібних фрагментах натрапляємо на інші застарілі слова-**архаїзми**, названі якими реалії не зникли з бігом часу, але для позначення їх тепер уже вживаються інші лексеми: *ланити* – *щок*, *пруги* – *сарана*, *студинь* – *холод*, *всп'ять* – *назад*, *нав* – *труп*, *сімлиця* – *тиждень*, *відати* – *знати*, *ректи* – *сказати*, *ловчі* – *мисливці*. У тексті роману знаходимо чимало таких слів або похідних від них. Деякі можуть бути незрозумілими для читача, особливо ті, що являють собою вільні корені (*таль*, *нав*, *здоб* тощо). Тому автор використовує кілька способів роз'яснення: тлумачення у виносках або примітках (*нав* – небіжчик, *труп*), паралельне вживання архаїзму з загальноживаним словом, навіть у межах одного речення: «*На човні дерев'яний змій, що мав одганяти від небіжчика злих духів, і навів, і перевертнів, і вовкулак, що, які відомо, так і нишпорять навколо померлого, аби забрати його душу і перейняти собі його силу*». Засобом тлумачення може стати й ширший контекст, який дає змогу усвідомити зміст вислову (напр., те, що *таль* – це заручник у чужому таборі). Якщо ж архаїзм – похідне слово, утворене від іншого кореня, паралельно житими можуть бути не слова, а речення тотожного змісту (напр., *Валтарій усочив* – *Валтарій утік*).

Від деяких архаїзмів було утворено багато похідних слів – цілі словотвірні гнізда. Наприклад, від слова *відати* маємо не тільки застарілі слова (*відун*, *відьма*) чи такі, що вживаються у конфесійному стилі (*сповідь*), відзначаються офіційним чи урочистим колоритом (*повідка*, *сповіщати*), але й загальноживані й дотепер (*вісті*, *свідок*, *довідатись*, *розвідка*, *оповідь*, *довідник*, *невістка* та ін.). Спільні елементи в семантиці таких варіантів також допомагають «розшифрувати» не зовсім очевидне значення слова чи речення. Така розшифровка буває потрібна, наприклад, тоді, коли слово або його корінь вживаються в різних значеннях. Приміром, від архаїзму *ректи* бачимо похідні у фразях «*наречемося русинами*», «*нарекли в жертву*», «*нарочитий мож*», «*заректись від чогось*», «*наречений слом*», зрештою, й сучасне «*наречена*», значення яких відповідно «*назвемося*», «*пообіцяли*», «*повноважний*», «*твердо вирішити*», «*призначений*», «*засватана*». В архаїзмах зі зв'язаними коренями справжню семантику слова підказують і його афікси або афікси споріднених з ним лексем: «*потягнімо й ми*» означає *вирушаймо*, бо є слова *витяга*, *звитяга*, *витязь*.

Незважаючи на таке розмаїття спільнокореневих та багатозначних слів, у мові все-таки немає стільки архаїзмів, щоб з їхньою допомогою висвітлити всі перипетії сюжету. Тому більшість авторів художніх творів на історичні теми вживають архаїзми нечасто, послуговуючись, за винятком деяких реплік персонажів, засобами сучасної для них мови.

І. Білик належить до тих авторів, хто намагається і забезпечити зрозумілість тексту, і максимально наблизити мову твору до мовного колориту описуваної епохи, застосовуючи стилізацію під старовину.

Хоч мова і має здатність постійно змінюватись, робить це дуже повільно і за певними законами, тому є можливість простежити, які зміни відбуваються протягом певного відрізка часу. Оскільки найдавніші пам'ятки, що дійшли до нас, віддалені від часу написання роману (1972 р.) на 10-8, а описані в ньому події – більш як на 15 століть, документальних підтверджень того, якою була мова наших предків в епоху Аттіли, немає, тож автор вчинив суто по-науковому – застосував діахронічний ретроспективний аналіз. Адже те, що існувало у мові X чи XII століть, не могло повнитися відразу, а вкорінювалося поступово, впродовж кількох сотень років, отже, у межах описуваної в романі епохи. Здійснюється, таким чином, порівняння явищ сучасної авторові літературної мови і мовних елементів давньої руської мови з проекцією на ще давніші «гуські» часи.

Завдяки такому підходу усі елементи давньоруської чи праслов'янської мови, застосовані в романі, можна трактувати як засоби архаїзації. А вони спостерігаються на будь-якому рівні мовної системи. навіть саму назву роману – «*Меч Арея*» (у тексті ще «*меч Юрія*») – можна розглядати як один з таких засобів. Те саме можна сказати і про особливості композиції – за зразком відомих історичних пам'яток події описуються в хронологічному порядку («в літо 376-е», «місяця квітного» і т.п.) з використанням у заголовках архаїчної лексики.

У романі зіставлення мовних фактів найчастіше здійснено на матеріалі фонемної та морфемної структури слів.

З метою стилізації під старовину на фонетичному рівні автор використовує такі властиві українській мові явища, як чергування голосних і приголосних звуків, звукові зміни внаслідок втрати

редукованих голосних, наявність чи відсутність приєднаних до кореня протетичних звуків, перестановка фонем (метатеза), зближення деяких з них на основі подібності артикуляції, спрощення для полегшення вимови окремих звукосполучень. Розглянемо кілька прикладів з тексту твору.

1. У східнослов'янських мовах функціонує *повноголосся* – вживання у словах сполучень *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* між приголосними звуками. Зокрема, є загальноновживане слово *полотно*, споріднені з яким лексеми тепер замінені іншими. І. Білик вводить у текст слова *полоток, полаття, полотка*, підкреслюючи таким чином спорідненість, спадкоємність між сучасним і минулим етапом розвитку мови.

2. До системних чергувань голосних звуків у коренях слів належить наявність *о* чи *е* у відкритих та і у закритих складах. Показовим у цьому відношенні є наявність у творі чотирьох варіантів кореня, етимологія яких зводиться до дієслова *могти*: *мож, між, муж* і навіть *монж* (останнє у мові представників західнослов'янського племені, до речі збережене у сучасній польській мові з її носовими голосними звуками). Перші три з них залишилися в сучасній українській мові – слова *вельможа, заміж, мужність* і подібні. У тексті твору знаходимо також лексеми *можі, міжний, зміжніти*.

3. Властива деяким західноукраїнським говіркам (і польській літературній мові) подібність артикуляції свистячих і шиплячих звуків спричинилася до використання гіпотетичних лексем типу *скора – шкіра, шнур'я – шнури, злюб – шлюб* та похідних від них.

4. Зближення у вимові (в певних позиціях) звуків *з* і *с*, *з* і *дз*, яке спостерігається в українських говірках, дозволило вжити варіанти слів *Злуч, Знятин, Асія, дзванок* і спричинилося до авторської етимології: *коса – косак – козак*.

5. Наявність чи відсутність перед коренями, що починаються з голосного звука (*очі – вічі, отець – вітчий, ірій – вирій, отаман – готаман, Урарту – Гурарту*) також використано як засіб архаїзації: застарілим сприймається той варіант, який не відповідає сучасній мовній практиці.

6. На основі того, що українській мові властиве (хоч і не системне) чергування *ст – д*, як, напр., у словах, похідних від *відати*, маємо подібні вияви і щодо кореня *волод – волост*: *волостіти – володіти, підволосний – підвладний* (останній – зі спрощенням у групі приголосних), а слово *волость* вживається у двох значеннях *володіння* і *влада* (в українській мові з'явилося як старослов'янське з неповноголоссям (пор.: *золото – злато* і под.)).

Різноманітні способи стилізації під старовинну мову, пов'язані з морфемною структурою слова. Зокрема, в романі спостерігається:

1. Заміна сучасного кореня його архаїчним відповідником: *оборужити – озброїти, наректи – назвати, ускочити – утікати*.

2. Додавання до сучасних слів префіксів і суфіксів: *опояс, опроба, влови, всхід*.

3. Заміна афіксів, властивих сучасній українській мові, застарілими (частіше всього – старослов'янського походження): *возсідати – засідати, завдовіти – овдовіти, вкретися – заректися, взгодити – погодити, вихитритись – ухитритись, незліч – безліч, полуніч – північ, узвищення – підвищення*.

4. Зменшення кількості афіксів: *рядити – спорядити, доволити – задоволити, лучитися – прилучитися, оздоб – оздоба, поблиз – поблизу, індський – індійський, славління – прославлення*.

5. Збереження структури при заміні коренів і афіксів: *увиділось – здалось, убоятися – злякатися, побігти – втікати, упочити – померти*.

6. Заміна морфем окремими словами: *чорний роб – чорнороб, у праву руку – праворуч, брати полоном – полонити, сього дні – сьогодні*.

7. Утворення похідних слів (можливо, авторських неологізмів) на основі словосполучень: *узорити – прикрашати узорами, данник – платник данини, невсипуций – якому не спиться, вокняжитись – стати князем, першорід – перша дитина, яблукатий – сірий кінь «в яблука»*.

8. Утворення складних слів: *первоповажний – почесний, браточадовий внук – внучатий племінник, лихоїмний – злочинний*.

9. Заміна компонентів складного слова: *ратоводи – полководці*.

Відправним пунктом для таких зіставлень служать, крім фактів української літературної мови, особливості діалектів, зокрема тих, де збереглося найбільше ознак давньоруської, старослов'янської чи навіть праслов'янської мови, окремі явища у мовленні людей, які волею особистих або історичних обставин виявилися серед носіїв інших племінних говірок – північних або західних. Приклади таких лексем автор моделює на основі російської або польської мов: *жатварі (жениці) – жатва, гнуситись (гидувати) – гнусний, зналізи (знайти) – znaleźć, замунж (заміж) – zamaż*.

Елементи стилізації під старовину бачимо, правда, не так часто, і на рівні морфологічному. Зокрема, навіть у наративних фрагментах автор вживає рідко вживані в літературній мові короткі форми прикметників та дієприкметників (*висок, знатен, уречен, дивен, стар*), а окремі з них навіть використовує як твірні для похідних слів (напр., для іменника *вистукан*), вводить у текст застарілі форми ступенів порівняння прикметників та прислівників: *близько – ближчий, старий – старіший, прикметник незорий в значенні невидючий, сліпий, а на його фоні ще й зорий* (збережений у мові в лексемах *неозорий, далекозорий*) та його вищий ступінь порівняння *зоріший*, прояснює етимологію деяких слів (*заутра – завтра, мабути* як проміжна ланка між *має бути* і *мабуть*).

У діалогічних фрагментах часто трапляються і не властиві сучасній мові форми дієслів наказового способу: *речи, видь, сідь, ходь, пусть* і т.п.

Найбільш послідовно у діалогах застосовано складені форми дієслів минулого часу I та II особи однини (*сказав есмь, зробив еси*) та множини (*відали есмо, увиділи есте*), при чому форми допоміжного дієслова *бути* розташовуються не тільки після основної назви дії, а й після будь-якого слова перед нею (*я-м зрозумів, вчора-сте бачили*). Як відомо, такі дієслівні форми вживаються у галицьких говірках, а

також у польській мові, отже, виникнення їх можна віднести принаймні до часів виокремлення зі спільнослов'янського масиву західнослов'янських варіантів мови.

Про давні етапи у розвитку мови свідчать і форми складних числівників (*дванадцят, чотирдцят, чотирма стами*), сполучення слів, на основі яких утворені сучасні прислівники (*сьогодні, у праву руку*) тощо. З метою архаїзації тексту змінено граматичні категорії деяких власних назв: за допомогою звукових та морфемних іменникові *Ніжин* надано категорію жіночого роду *Нежинь*, іменникові *Київ* – відповідного його походження статусу прикметника (*у Києвному городі*), одну з назв столиці Візантії *Царгород* оформлено як іменник *город* з прикладкою *цар* (*Цар-город* – найважливіше місто, столиця).

Засобами архаїзації виступають і **словосполучення**. Мається на увазі не ті, в яких головні чи залежні слова (або й ті та інші разом) є архаїзмами. Таких у тексті багато. Але вони стосуються семантики слів. Йдеться про такі, де невластивим для сучасної мови є вид або засіб зв'язку між компонентами. Такими є словосполучення, в яких:

1) замінено безприйменниковий зв'язок прийменниковим: *нарочиті од віча (послані вічем), завтра по сонці (завтра ввечері)*;

2) замінено прийменниковий зв'язок безприйменниковим: *вступати вслід йому (вслід за ним), которитись княжій руці (воювати під проводом князя), зламати свою волю (відмовитись від свого задуму), відібрано йому (відібрано у (від) нього)*;

3) ужито для зв'язку інший, ніж у сучасній мові, прийменник: *прийти в дань (за даниною), молити о мир (просити про мир), держати по нас руку (держать за нас), їхати у греки (до греків), пояти в жони (взяти за жінку), потягти по князеві (рушити за князем)*;

4) залежне слово вжите в іншій, ніж у сучасній мові, формі: *встромити меча в піхва (у піхви), уміти письма (розуміти письмо), прийшов у двох конях (з двома кіньми)*;

5) сполучення компонентів незрозуміле з позицій сучасної граматики: *нарікати в себе місто (призначити замість себе), зійди з-перед очі мої (зійди сперед моїх очей), брат уперше (двоюрідний брат)*.

Порівняно з іншими мовними одиницями, речень, побудованих не за канонами сучасної лінгвістики, небагато. І майже всі вони є репліками персонажів з діалогічних фрагментів.

1. Переважають серед них питальні прості речення еліптичної структури: *Ви чиї сте? А хто есте? Звідкуду? Де би-с узяв? А що хіба діється?* і т.п.

2. Характерною ознакою таких речень є спосіб вираження присудка – він часто розщеплений: *шукати підкори (замість підкоряти), не має довіри (не довіряє), натяк зводиш (натякаєш), мала хіть звести мене (хотіла), пойми віру (повір)*.

3. Незвичний порядок слів – з допоміжним дієсловом у кінці речення: *гереду виїмати не став (не став захоплювати город); На сього дня вже доста є; Що йому ректи маю?*

4. Односкладна граматична основа переважно без підмета: *не треба нікого сміхати; було дрижко; Не діяв би-с такого! Мало бути на негідь (заповідалося на негоду)*.

5. У безособових реченнях замість сучасного нема вжито давню форму, збережену в карпатських говірках не є: *У ногах правди не є; Не є вже сили*.

6. Наявність зв'язки *бути* в теперішньому часі, що в сучасних текстах не спостерігається: *Куди є путь ваша? (Куди прямуєте?); Скільки вже є світ на Русь? (існує); Що є совітував мені?*

7. Нечіткі зв'язки між членами речення, особливо вираженими питальними займенниками: *А то що ж ради? О що б то ворожити? Пощо прохаєш? (Про що); Що ради питаєш? Ів землю-м здобути Юрійв меч*.

У складних реченнях трапляється лише вживання сполучних слів *іже, кої* замість *які*.

Відхилень від сучасних норм в реченнях видавторських наративних фрагментів немає. І це цілком зрозуміло: речення є засобом вираження думки, а її читач має сприйняти чітко і однозначно.

Як бачимо, арсенал засобів архаїзації тексту в романі «Меч Арєя» досить багатий і різноманітний.

Наведемо уривки видавторських монологічних висловлювань та фрагментів із діалогів дійових осіб роману:

1. Богданові заплуталося стремено, й він одійшов на півтора коня **всп'ять**, а тоді почав **завдруге** протискатись до передніх. **Вої** змішалися в суцільне вировисько, та полян годі було сплутати з ворожими **можками**: всі, хто не мав **різниці – кольчуги**, вивертали свої **гуні** вовною догори, й густе бараняче хутро правило їм за найкращу **бороню – мечі** сковзали по ньому, **сулиці** заплутувались у ковтунах <>. Недармно ж у всьому світі називають **руське воїнство гунами**.

2. Обіч Великого князя сидів Борислав Борич, по той же бік, за **жоною нареченою, мостився її судженій отець** || І тоді Борислав звернувся до Великого князя:

– **Гатиле! Речи** мені, бо я досі не можу второпати **сього**. **Пощо** тоді не **взяв еси** Рима?

Войслав теж закивав головою:

– Я також не **відаю**. **Речи**, Богдане.

Несподівано для всіх Гатило промовив:

– Тож **речу**: **могли смо** **війняти** Рим || А **я-м** помислив так. **нащо** землі Руській Рим? Вона й так доволі земель має – від **Тиллю** до **Райни**. **Вельми многа держава є Русь**. Ворога Русі треба || Як ворога не буде, кожен князь і кожен **болярин** заспокоїться, й душу його **пойме алчба велія**, і почне він скося поглядати на сусіда свого, а той на нього, а другий на третього, й почнуть **шматувати святе тіло землі Руської, й погине Русь, у прях межисобних котораючись**.

|| **Були б смо** **взяли** Рим – і мали б ще одного недруга, змію в пазусі нашій. || А Рим має свого першого ворога – **готів західних**, і на них **день по день зирить**. А **готи зирять** на Рим. || Коли вовки між собою **гризуться** – **ведмедеві** спокійніше жити. Рим був би наш, і **готи б західні стали суть наші вороги! Зумів еси, Боричу?**

Чи такою була мова наших предків у 5 столітті? Важко категорично стверджувати, але й нелегко заперечувати. Усі засвідчені тут приклади еволюційних змін у мові могли мати місце на шляху її історичного розвитку. Наявність їх як засобів архаїзації, крім історичного та етнографічного матеріалу, підсилюють ймовірність зображених у романі «Меч Арея» подій, а, отже, й логічність художньої версії І. Білика щодо походження і реального змісту лексеми «гуни». Завдяки використанню багатого і різноманітного лінгвістичного матеріалу текст роману є вдалою ілюстрацією до авторської гіпотези.

Література

1. Білик І. І. Аксиоми недоведених традицій // Білик І. Меч Арея, 1972. – С. 403 – 437.
  2. Білик І. І. Меч Арея. Роман / І. І. Білик. – К. : Рад. письменник, 1972. – 402 с.
- Житецький П. Нарис історії літературної української мови в XVII в. / П. Житецький. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 203 с.
- Коцюбинська М. Образне слово в літературному творі / Михайлина Коцюбинська. – К. : Вид-во АН УРСР, 1990. – 188 с.
- Wilkoń Aleksander. Archaizacja językowa tekstu / A. Wilkoń // O języku i stylu «Ogniem i mieczem» Henryka Sienkiewicza. – Warszawa – Kraków : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1976. – S. 123 – 159.

УДК 811.161.2'38+81'366.5

ІНДИВІДАЛЬНО-АВТОРСЬКІ КОЛЬОРОЛЕКСЕМИ ДМИТРА ДОНЦОВА В АСПЕКТІ АНТИТЕЗИ

Оксана Микитюк,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

Проаналізовано антитези зі семою кольору у творі «Дух нашої давнини», показано індивідуально-неповторну картину світу автора, виокремлено стилістичне навантаження основних кольорів у Дмитра Донцова. З'ясовано, що авторські кольороназви вжито для відтворення протилежних ідеологій: національної (з чорною, червоною та золоту барвою) та ліберальної (біленькі хати, сині річки, сонечко).

Ключові слова: мовна картина світу, антитеза зі семою кольору, Дмитро Донцов.

The article analyzes the antithesis with the colour seme in the book «The spirit of our old times», shows the individually unique view of the world of the author, singles the stylistic burden of the main colours in the work of Dmytro Dontsov. It was found out that the authors names of colours are used for the illustration of the opposite ideologies: the national (with black, red and gold colours) and the liberal (little white houses, blue rivers, the sun).

Keywords: linguistic view of the world, the antithesis with the colour seme, Dmytro Dontsov.

Актуальність. Одним з аспектів розгляду образної лексики є аналіз кольороназв. У сучасному мовознавстві досліджено семантичну структуру лексики на позначення кольору, з'ясовано кольористику національної мовної моделі світу, показано співвіднесеність між кольором та його прототипом (приміром, *зелений* – це трава), проаналізовано використання назв кольорів у творах письменників тощо. Різні аспекти кольороназв описували: Г. Півторак, А. Критенко, А. Іншаков, Л. Пустовіт, Н. Сологуб, Л. Ставицька, Г. Яворська, І. Бабій та ін.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на сьогодні не вивчено кольоросвіт письменників Вісниківського періоду, не подано функційно-стилістичного аналізу основних кольорів, не відтворено кольористики в системі координат часу.

Завдання роботи: на основі твору Дмитра Донцова «Дух нашої давнини» проаналізувати індивідуально-авторські кольоролексеми в аспекті антитези.

Матеріалом дослідження є твір «Дух нашої давнини», у якому символіка кольору відтворює ідеологію автора, налаштовує читача на певне світосприйняття.

Найяскравішим засобом художнього вираження мовної картини світу є антитези зі семою кольору, що відтворюють позицію автора та створюють увиразнювальні можливості для сприймання доволішньої дійсності. Саме націєтворчий світогляд Д. Донцова, його категоричність у судженнях, гостре відчуття проблем часу відтворюють кольороназви твору «Дух нашої давнини». Автор, з одного боку, вважає за необхідне виховання «провідної верстви», пропагує духове відокремлення України від азійської Росії, обстоює виховання українців як сильних морально й мілітарно та, з іншого боку, нещадно критикує демократію, не сприймає тихого раювання замість боротьби, не розуміє ідилії українських білих хаток, синіх річок і золотого сонця. Саме такі кардинально протилежні погляди є причиною використання низки антитез, які є кольороназвою або мають увиразнювальні кольороносні ознаки.

Кольороназву *чорний* Дмитро Донцов вживає як етнонаціональний знак української культури. Переконавання в тому, що провідна ката покликана правити, існує від старокнязівської доби, проходить через литовський і козацький періоди. Про суспільне «шаблювання перед нівеляційним XIX віком» свідчить Сковорода, який протиставляє *шляхетному станові чорний народ*. Колір *чорний* – це відтворення маси, до якої належали *броварники, пастухи, гречкосії, пастухи, мугирі, наймити, гніздуки, сидні, люди подлого рожаю* [1, с. 53], що не вміли думати про Вітчизну, Віру, Землю (державу), вольності та свободи.